

РОЛЬ ЛЕСІ УКРАЇНКИ В ІНТЕЛЕКТУАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Визначається роль Лесі Українки у піднесенні інтелектуального рівня української літературної мови. Основна увага зосереджується на аналізі лексики драматичної спадщини письменниці, яка є вершиною її поетичного генія, та на специфіці її використання. На лексичному рівні з'ясовуються основні способи, якими Леся Українка сприяла посиленню інтелектуального рівня, виражальних можливостей та розвитку словникового складу української літературної мови кін. XIX – поч. XX століть.

Ключові слова: інтелектуалізація української літературної мови, словник драматичних творів; способи посилення інтелектуального аспекту української літературної мови; абстрактна лексика; складні найменування; семантична трансформація слів; розширення смислового обсягу слів; вживання іншомовної, особливо термінологічної, лексики; використання загальноживаних конкретних слів з абстрактним значенням.

Проблема інтелектуалізації й посилення виражальних можливостей української літературної мови особливо актуалізувалася в кінці XIX – на початку XX ст., що було зумовлено загалом двома факторами: розширенням сфери функціонування української літературної мови й урізноманітненням тематичних горизонтів української художньої літератури. Ця винятково важлива для розвитку української літературної мови проблема могла бути вирішена лише письменниками, мова творів яких відзначалась високим інтелектуальним рівнем. До них, безперечно, належить Леся Українка, мовнохудожня практика якої порівняно з творчістю інших майстрів художнього слова вказаного періоду відіграла виняткову роль в історії розвитку української літературної мови. Будучи великим знавцем і патрі-

отом українського слова, вона прагнула піднести українську літературну мову на рівень розвинених мов світу. Цьому сприяла насамперед драматична спадщина письменниці, яка є вершиною її поетичного генія і в якій найбільш повно розкрився її талант.

Мова драматичних творів Лесі Українки – виняткове й оригінальне явище в історії мови української класичної драматургії кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Вона відзначається високим інтелектуальним рівнем, багатими й різноманітними лексико-фразеологічними засобами, пластичною образністю й високим ступенем метафоризації, що зближує її з мовою творів Шекспіра.

Посилення інтелектуального аспекту й виражальних можливостей української літературної мови Леся Українка здійснювала різними способами: широким уживанням абстрактної лексики, активним впровадженням складних найменувань, використанням іншомовної, особливо термінологічної лексики, застосуванням конкретних загальнозжовжених слів з абстрактним значенням, семантичною трансформацією слів, розширенням їх смислового обсягу та ін.

Кінець ХІХ – початок ХХ ст.– це період, коли словник української літературної мови активно поповнювався абстрактними найменуваннями. Саме у цей час завершувався процес формування абстрактного лексикону української літературної мови. Значну роль у цьому відіграла Леся Українка. Абстрактна лексика – незамінний і невід’ємний компонент словесної тканини її драматичних творів, що зумовлене їх глибоко-філософським змістом, а також появою в драматургічному роді нової, соціальної драми, що теж пов’язане з іменем Лесі Українки. Абстрактна лексика в драматичних творах письменниці відзначається семантичним і структурним розмаїттям, виразним книжно-літературним характером. В її межах виділяємо утворення на *-ість, -ость, -исть* зі значенням абстрагованої якості, дії, часу

і т. ін., напр.: *млявість*¹; *байдужість* – 4, 126; *добірність* – 6, 203; *безвість* – 3, 126; *недбайність* – 4, 126; віддієслівні утворення на *-ання, -ення, -іння*, напр.: *страждання* – 3, 139; *приглядання* – 3, 110; *дорікання* – 3, 90; *блукання* – 4, 288; *умовляння* – 3, 201; *речення* – 3, 126; *рішення* – 4, 224; *здороження* – 5, 185; *покоління* – 3, 139; іменні утворення на *-ття, -ля*, напр.: *прокляття* – 3, 133; *божевілля* – 3, 910; іменні утворення на *-ство* і *-от(а)* переважно зі значенням абстрагованої дії або опредмеченої ознаки, напр.: *малярство* – 5, 19; *стогнота* – 3, 195; *турбота* – 6, 64; *марнота* – 6, 68; на *-ин(а)*: *глушина* – 4, 125; *самотина* – 3, 126 та ін. Характерно, що деякі з названих слів, зокрема *недбайність, добірність, стурбованість, здороження, умовляння*, словниками того часу² не фіксуються. Немаловажним нам видається і той факт, що значення деяких із названих слів (*здороження, умовляння*) в СУМі³ розкриваються на прикладах з драматичних творів Лесі Українки [3, 548; 10, 443]. Це дає змогу припускати, що названі вище слова могли бути створені письменницею за моделями існуючих в українській мові слів або взяті нею з якихось книжних чи інших джерел і введені в літературний обіг.

Групу абстрактної лексики доповнюють утворення із суфіксами *-б-, -об-*: *шаноба* – 4, 126; *жалоба* – 3, 189; *грізьба* – 5,

---

¹ Тут і далі приклади подаємо за виданням: Українка Леся. Збір. тв.: У 12 т.– К.: Наук. думка, 1975–1979.– Т. 4.– С. 126. Після прикладів першою цифрою позначаємо том, другою – сторінку.

² Маються на увазі: Словарь української мови / Упоряд. з дод. власного матеріалу Б. Грінченко.– К., 1907–1909.– Т. I–IV; Малорусько-німецький словар: У 2 т.– Л., 1886 / Уложили С. Желехівський і С. Недільський; Словарь російсько-український / Збір. і впорядк. М. Уманець і А. Спілка.– Л., 1893–1894. – Т. 1–2. Далі назви словників подаємо скорочено: Грінч., Желех., Ум. і Сп.

³ Словник української мови: В 11 т.– К.: Наук. думка, 1970–1980.– Т. 1–11.

128; префіксальні утворення на *-а, -я*: *згада* – 3, 126; *порада* – 3, 127; *послуга* – 3, 196; *безхліб'я* – 3, 127, а також абстрактні утворення без закінчень: *хист* – 5, 19; *втин* – 3, 126; *хить* – 5, 13; *порив* – 3, 194; *спочинок* – 3, 126; *перелюб* – 5, 180; *безвість* – 3, 127; *нелад* – 3, 195; *полицьк* – 3, 134; *ненависть* – 3, 134 та ін. На останній групі абстрактних номінацій наочно простежується індивідуальний почерк поетеси, її участь у збагаченні літературного словника, а також тенденція до створення префіксальних абстрактних найменувань, яка чітко окреслилася в українській літературній мові того часу.

Слід зазначити, що більшість вищезазначених абстрактних слів закріпилась у словнику української літературної мови. Роль Лесі Українки в цьому процесі безсумнівна.

У драматичних творах письменниці знайшов відображення такий спосіб поповнення абстрактного лексикону української літературної мови, як розвиток конкретними загальноновживаними словами абстрактних значень, що теж сприяло інтелектуалізації й посиленню її виражальних можливостей.

Крім того, воно відкривало нові шляхи в розвитку й збагаченні лексичного складу української літературної мови за рахунок словесних ресурсів загальнонародного джерела.

Зміна значень таких слів була зумовлена їх слововживанням, сполучуваністю з іншими словами й тими контекстами, в які вони включалися.

Абстрагування слів конкретної семантики було однією з рис розвитку словникового складу української літературної мови того періоду, коли прийшла в художнє письменство Леся Українка.

Конкретні номінації типу: *буря, болото, нітьма, світло, день, ніч* та ін. поетеса використовувала для передачі абстрактних й абстрактно-переносних значень. Про те, що абстрактні значення вищезазначених слів почали розвиватися у кінці XIX – на початку XX ст., свідчить художня практика не тільки Лесі Українки, але й інших драматургів-класиків цього періоду, зокрема М. Старицького, І. Карпенка-Карого, М. Кропивниць-

---

кого, а також словники того часу, в яких названі вище слова даються виключно з конкретними значеннями.

Характерно, що деякі з вказаних слів (*буря*, *болото* та ін.) стали набувати соціально значущих абстрактних осмислень, невідомих або маловідомих раніше. Так, слово *буря* у Лесі Українки почало вживатися в значенні „революційна подія”, „народне повстання” („Осінь казка”), а абстраговане слово *болото* виступає контекстуальним синонімом до слова *погань* („Руфін і Прісцилла”, 4, 114); слово *світло* (як і слова *світ*, *промінь*) у неї вживаються для найменування того світлого, яскравого, позитивного, до чого прагне в житті людина, або ж для означення того, що робить життя людини світлим, радісним, щасливим, наприклад: *Руфін*. Та як же маю я назвуть *болото* як не *болотом*? Тут уже немає і того талану, що у листах Павла усе-таки просвічує крізь нелад, і грубу форму, й забобони всякі. („Руфін і Прісцилла”, 4, 114); *Орест*. Ти можеш мені одібрати моє життя, моє щастя, моє *світло*, але мого кохання не можеш одібрати („Блакитна троянда”, 3, 54) та ін.

Заслуговує на увагу той факт, що такі переносно-абстрактні значення закріплювалися в українській мові. Це підтверджує СУМ, у якому для ілюстрації значення слова *світло* (й інших) використано приклади з творів Лесі Українки (СУМ, 9, 93). На прикладі з драми поетеси „Руфін і Прісцилла” в СУМі розкривається також значення абстрактного слова *вираз* („вираз обличчя”) – СУМ, I, 466.

Драматична спадщина Лесі Українки також свідчить, що в названий період абстрактний лексикон української літературної мови почав активно поповнюватися складними абстрактними найменуваннями, утвореними на українському ґрунті. Такі слова для української літературної мови того часу були порівняно новим явищем. У художніх творах попередників Лесі Українки, зокрема у І. П. Котляревського, Т. Г. Шевченка та ін., вони не зустрічаються.

Подібні утворення наочно ілюструють процес розвитку словникового складу української літературної мови, поповнення

його новими лексичними одиницями, показують, як проходило піднесення її інтелектуального рівня й посилення виражальних можливостей загалом.

Складні абстрактні найменування – це теж специфічна риса мови драматичних творів письменниці. Як і Шекспір, Леся Українка широко використовувала складні абстрактні слова з виразним відтінком книжності (напр., *марновірство* – 4, 136; *лицемірство* – 5, 133; *славолюбство* – 6, 28; *самовладство* – 4, 133 та ін.), сприяючи актуалізації їх у мовному вжитку й закріпленню в українському літературному словнику. Висловлену думку підтверджує СУМ, у якому названі слова подаються без позначок, а значення слів *марнотратство*, *марновірство*, *лицемірство* й *славолюбство* розкриваються на прикладах з драматичних творів Лесі Українки (див.: СУМ, 4, 632; 631; 4, 50; 9, 348).

Слід відзначити, що для ілюстрації значень і відтінків значень абстрактних слів в СУМі з-поміж усіх українських письменників кінця XIX – початку XX ст. найширше використовуються приклади з драматичних творів Лесі Українки, що є незаперечним доказом великої ролі письменниці в формуванні абстрактного лексикону української літературної мови, а отже, й у посиленні її інтелектуального аспекту й виражальних властивостей у цілому.

Крім абстрактних складних слів, у драматичних творах поетеси широко подано й інші складні утворення, різноманітні за семантикою й структурою. На таких словах теж виразно простежується актуалізація складних найменувань в українській літературній мові того часу, а також виявляється важливість цього лексичного компонента в системі художньо-зображальних засобів.

У межах таких слів виділяємо складні найменування, взяті письменницею з книжних чи фольклорних джерел або утворені нею на базі загальноживаних слів з характерологічною метою, напр.: *самоцвіти* – 5, 237; *красномовець* – 5, 11; *красномовність* – 4, 113; *синьоокий* – 5, 202; *самоцвітний* – 5, 225; *мертворож-*

денний – 5, 133; самовільно – 3, 211; маловірна – 3, 133; глухорожденний (люд) – 3, 133; глухонімий – 6, 16; чужомовний – 6, 16; всесвіт – 6, 213; маловір – 5, 143; предковічний (ліс) – 5, 202; ярко-зелена (драговина) – 5, 202; тиховоде (озеро) – 5, 202; блідо-блакитна (вода) – 5, 202; ясно-зелена (одежа) – 5, 213; каламутно-жовта і ясно-блакитна (барва) – 5, 202 та ін.

Звертає увагу той факт, що значна частина вищеназваних слів (*глухорожденний, глухонімий, тиховоде, ясно-блакитна, блідо-блакитна, каламутно-жовта* та ін.) словниками того часу не фіксуються. Це дає підстави твердити, що такі слова утворені письменницею з певною стилістичною метою.

Активне використання Лесею Українкою складних найменувань, очевидно, було зумовлене тим, що порівняно з простими, однокорінними словами, вони більш виразні і ємні в смисловому плані. В драматургічному контексті цей фактор досить важливий. Висловлену думку підтверджує наявність значної кількості складних слів у драматичних творах В. Шекспіра¹.

Заслуговує уваги й те, що більшість названих вище слів (*красномовець, красномовність, глухонімий, чужомовний, самоцвітний, тиховодий, ясно-блакитний, самовільно, маловір* та ін.), вживаних у драматичних творах письменниці, подається в СУМі без будь-яких позначок¹, що свідчить про їх нормативний характер, а слово *красномовець* ілюструється в СУМі прикладом з поеми Лесі Українки „У пущі”.

Отже, складні слова, які у Лесі Українки відзначаються помітним книжно-літературним спрямуванням (*глухорожденний, мертворожденний*) або характеризуються глибоким ліризмом і поетичністю (*яро-зелений, ясно-блакитний* та ін.) поповнювали словниковий склад української літературної мови, розкриваючи необмежені виражальні можливості української мови.

---

¹ Див.: Морозов М. М. Язык и стиль Шекспира // Из истории английского реализма. – М.: Изд-во АН СССР, 1941. – С. 6; 3–58.

Кінець XIX – початок XX ст. характеризується інтенсивним припливом до словникового складу української літературної мови іншомовної, особливо термінологічної, лексики, яка була одним з важливих компонентів, що підносили інтелектуальний рівень мови. На драматичній спадщині Лесі Українки цей процес простежується дуже виразно.

Висловлену думку можна проілюструвати на мовному матеріалі з драми письменниці „Блакитна троянда”. Значна кількість різноманітних за структурою і семантикою іншомовних слів у ній (серед них немало інтернаціоналізмів), наявних, як правило, у мовних партіях інтелігентів, у яких відтворилося розмовно-літературне мовлення того часу (напр., *строфант, фатум, фаворит, резонер, фамільярність, філантропія, невралогія, претензія, вампір, концерт, комедія, баркарола, комплімент* та ін.), свідчить, що українська літературна мова у той час поповнювалася новими лексичними одиницями, які, з одного боку, сприяли формуванню термінологічних лексиконів, а з другого – підносили її інтелектуальний рівень. Використовуючи такі слова, Леся Українка закріплювала їх у літературному вжитку, беручи у процесі інтелектуалізації української літературної мови безпосередню участь.

Велика роль Лесі Українки в посиленні інтелектуального аспекту й виражальних можливостей української літературної мови простежується і на такому дійовому способі збагачення лексики, як семантична трансформація слів.

Процес семантичної перебудови слів у драматичних творах письменниці відбився на формуванні ідеологічних лексиконів української літературної мови, які поповнювалися за рахунок термінологізації загальноживаних слів. Цю думку можна проілюструвати на словах *червоний, товариші, товариство*, які у драматичних творах Лесі Українки набули яскраво вираженого політичного звучання. Так, слово *червоний* у результаті розширення його семантики вживається як символ революції і революційних подій (*червоні корогви, червоне покривало, червона одіж, червоний жупан* та ін.– „Осіня казка”).

Слова *товариші* і *товариство* в результаті семантичних перетворень у Леся Українки використовуються з новим значенням – для найменування однодумців, соратників у боротьбі з силами реакції.

Таким чином, загальноновживані слова внаслідок термінологізації стають надбанням української літературної мови у новій якості, сприяючи формуванню українського суспільно-політичного лексику.

Процес семантичної трансформації й розширення смислового обсягу слів можна проілюструвати на словах *хист* і *митець*, які вона наповнює новим змістом (у словниках це не знайшло відображення), показуючи таким чином шляхи формування термінологічних лексику української літературної мови. Так, слово *хист* письменниця поряд з відомим, традиційним значенням (хист – „способность, дарование” – Грінч., 4, 398; напр.: *Любов ...* Отож, я знаю, що треба малювати, та не знаю як, *хисту* бракує! – „Блакитна троянда”, 3, 15), уперше в українській мові використала в значенні „мистецтво”, що словниками того часу не зафіксовано. Таке значення розкривається в репліках персонажів: *Річард*. Хай згине світ, а *хист* хай буде. *Деві*. *Хист?* *Річард*. Ну так, *скульптура, музика, малярство...* („У пуші”, 5, 19). Новим змістом Леся Українка наповнила і слово *митець*, уживаючи його в значенні „людина мистецтва”, яке словниками того часу теж не фіксується. І хоча слово *хист* із вказаним значенням в українській мові не закріпилося (СУМ його не дає), воно, як і слово *митець*, становить інтерес у плані використання відомих слів з новими значеннями.

Одним із важливих способів піднесення інтелектуального рівня української літературної мови Леся Українка, як і інші драматурги кінця XIX – початку XX ст., зокрема М. Старицький, І. Франко, вважала переклади творів світового класичного письменства, особливо драматичного, про що свідчить її велика перекладацька діяльність, завдяки якій українська літературна мова збагатилася новими лексичними одиницями.

Створивши українську версію світової теми про „Дон Жуана” [1, 399–400] і сприяючи тим самим розвитку української літературної мови, поетеса писала: «...Ось уже і в нашій літературі є „Дон Жуан” власний, не перекладений, оригінальний тим, що його написала жінка...» [1, 399]. Написавши такий високоінтелектуальний твір, Леся Українка підняла українську літературну мову на новий рівень, показавши, що в ній уже в той час були необхідні лексичні ресурси для передавання змісту глибокого філософського характеру.

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що специфіка використання Лесею Українкою слів загальнонародної мови, її словотворчість і широке використання в СУМі цитат із її драматичних творів для ілюстрації значень, відтінків значень, сфери вживання і стилістичних особливостей багатьох слів української мови різних тематичних груп, особливо нейтральної, переважно абстрактної лексики, у межах якої є й авторські новотвори, підтверджує висловлену нами тезу про велику роль письменниці в піднесенні інтелектуального рівня української літературної мови, в посиленні її виражальних можливостей.

Література

1. Українка Леся. Лист до Л. М. Старицької-Черняхівської, червень, 1912 р. // Українка Леся. Збір. тв.: У 12 т.– Т. 12.– К.: Наук. думка, 1979.

Yanush Y. Lesya Ukrainka's Role in the Ukrainian Standard Language Intellectualization Process.

In the article Lesya Ukrainka's role in the process of the Ukrainian standard language intellectual level improvement is determined.

Analysis and specificity of usage of lexicon of the drama heritage of the writer being a peak of her poetic genius are focused on.

The main ways Lesya Ukrainka used to contribute to the process of improvement of the Ukrainian standard language intellectual level, expressing capabilities and lexis enlarging at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries are observed on the lexical level.

Key words: Lesya Ukrainka, Ukrainian standard language, Ukrainian standard language intellectualization process, high intellectual level of the

---

writer's drama heritage language, drama word-stock, ways of the Ukrainian standard language intellectual level improvement: abstract words, compound naming units, semantic word transformation, word sense range enlarging, usage of "foreign", especially terminological stock of words, usage of common concrete words with abstract meanings.